

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського»

Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра теорії та методики практичної психології

Методичні рекомендації

для здобувачів вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня

з дисципліни

ПСИХОЛОГІЯ БРЕХНІ ТА ОСНОВИ ПОЛІГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 053 ПСИХОЛОГІЯ

Автор:

Косьянова Олена Юріївна

Затверджено і рекомендовано до видання на засіданні кафедри теорії та методики практичної психології (протокол № 10 від 25 травня 2021 року)

Косьянова О.Ю.

Методичні рекомендації з вивчення дисципліни «Психологія брехні та основи поліграфічного дослідження» призначені для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 053 «Психологія». Одеса, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, 2021, 33 с.

У методичних рекомендація пропонується структура навчальної дисципліни «Психологія брехні та основи поліграфічного дослідження» призначені для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 053 «Психологія».

Навчальна дисципліна «Психологія брехні та основи поліграфічного дослідження» є вибіркоvim предметом освітньо–професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія». Ця дисципліна дозволяє рефлексувати основні етапи та умови застосування методик виявлення прихованої інформації; істотно розширити уявлення про психофізіологічні методи дослідження. Виокремлені теми лекцій, практичних та лабораторних робіт, а також завдання для самостійної роботи, що допоможуть студентові пізнати психологію брехні, орієнтуватися в історії розвитку уявлень про поліграф та сфери його застосування.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету В. А. Гузенко
- кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського Лазоренко Т.М.

©Університет Ушинського, 2020 р.

© Косьянова О.Ю., 2021 р.

Тематичний план дисципліни

«Психологія брехі та основи поліграфічного дослідження»

Модуль 1. Психологія обману.

Змістовий модуль 1. Безінструментальна детекція обману.

Тема 1. Феноменологія обману та його проявів як: соціального явища, методу масової і міжособистісної комунікації, різновиду соціальної інформації і т.д.

Тема 2. Морально–правове і суб'єктивно–моральне розуміння брехні та обману.

Тема 3. Історія виникнення і сучасний стан діагностики приховання інформації. Зародження і розвиток вербальної і невербальної детекції обману.

Змістовий модуль 2. Профайлінг.

Тема 4. Основні маркери обману – точка орієнтовного завмирання, ознаки вегетативної нервової системи, мова, міміка і пантоміма.

Тема 5. Профайлінг: оперативна психодіагностика особистості, або обман за різними психотипами.

Тема 6. Роль бесіди при викритті обману. Типи бесід та їх структури. Стимули безінструментальної детекції обману.

Модуль 2. Практична поліграфологія.

Змістовий модуль 3. Історія виникнення інструментальної детекції обману.

Тема 7. Виникнення інструментальної детекції обману та еволюція апаратних методів виявлення приховуваної інформації.

Тема 8. Правові і етичні аспекти застосування поліграфного методу в наукових дослідженнях і в практичній діяльності.

Змістовий модуль 4. Поліграфний метод як найбільш надійний та валідний на сучасному етапі розвитку інструментальної детекції обману.

Тема 9. Психофізіологічне обґрунтування поліграфного методу. Вивчення теоретичних основ поліграфних перевірок, їх класифікація, еволюція і обґрунтованість, спираючись на структуру психіки людини.

Тема 10. Організаційно–методичні і тактичні аспекти проведення поліграфних досліджень (етапи поліграфної перевірки, організаційне забезпечення заходу).

Мета навчальної дисципліни «Психологія брехі та основи поліграфічного дослідження» – сформувані в студентів систему спеціальних знань щодо вербальних, невербальних і інструментальних технологій виявлення обману, а так само різних його проявів.

Навчальна дисципліна «Психологія брехні та основи поліграфічного дослідження» вивчається на основі теоретичних знань і практичних умінь, що студенти засвоїли із передбачених програмою навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Експериментальна психологія», «Психофізіологія та основи нейропсихології», «Дифференціальна психологія», «Психодіагностика» та інші.

Унаслідок вивчення навчальної дисципліни студенти мають

знати:

- історію і сучасний стан застосування методів для виявлення прихованої інформації;
- правові і етичні основи застосування профайлінгу та поліграфічного методу;
- базові, фундаментальні і прикладні підходи в області профайлінгу та практичної поліграфології;

уміти:

- обирати та застосовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій (тести, опитувальники, проєктивні методики тощо) психологічного дослідження та технології психологічної допомоги;
- формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника;
- відповідально ставитися до професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку;
- формувати психологічну готовність протидіяти негативним впливам інформаційного середовища та розвивати медіакультуру студентів.

У результаті освоєння студентами дисципліни повинні бути сформовані визначені освітньо–професійною програмою наступні компетентності:

загальні компетентності (ЗК)

ЗК–2. Здатність застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях професійної діяльності.

ЗК–3. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій

ЗК–8. Навички міжособистісної взаємодії.

ЗК–12. Здатність організовувати власний медіапростір та протистояти інформаційним впливам.

спеціальні компетентності (СК)

СК–5. Здатність використовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій.

СК–6. Здатність самостійно планувати, організовувати та здійснювати психологічне дослідження.

програмні результати навчання (ПР)

ПР–5. Обирати та застосовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій (тести, опитувальники, проєктивні методики тощо) психологічного дослідження та технології психологічної допомоги.

ПР–10. Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника

ПР–15. Відповідально ставитися до професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

ПР–21. Формувати психологічну готовність протидіяти негативним впливам інформаційного середовища та розвивати медіакультуру студентів.

Навчальна дисципліна «Психологія брехі та основи поліграфічного дослідження» є вибіркоvim предметом освітньо–професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія». Зміст дисципліни забезпечує спеціальну підготовку майбутніх психологів відповідно сучасних вимог до професіограми практичного психолога.

Значимість практичних та лабораторних зайняти. Лабораторні роботи і практичні заняття з дисципліни «Психологія брехі та основи поліграфічного дослідження» спрямовані на рішення наступних учбових завдань: узагальнення, систематизація, поглиблення, закріплення отриманих теоретичних знань по конкретних темах курсу; формування умінь застосовувати отримані психологічні знання з практики; розвиток інтелектуальних умінь у студентів, що вимагають порівняння наявної інформації, планування дослідження, статистичного аналізу даних; вироблення таких професійно значимих якостей, як самостійність, відповідальність, точність, творча ініціатива.

Лабораторні роботи і практичні зайняття виконують наступні основні функції:

- закріплення теоретичних знань з практики;
- засвоєння умінь дослідницької роботи;
- засвоєння умінь практичної психологічної роботи;
- застосування теоретичних знань для вирішення практичних завдань;
- самопізнання та саморозвиток студента.

Основними формами самостійної роботи студентів при вивченні курсу «Психологія брехі та основи поліграфічного дослідження» є:

- опрацювання лекційного матеріалу та додаткове самостійне вивчення теоретичного матеріалу за підручниками та навчальними посібниками;
- підготовка до практичних занять і виконання позааудиторних завдань;
- практична діяльність з організації та проведення психодіагностичного психологічного дослідження (в тому числі з використанням поліграфу);
- використання комп'ютерних технологій, зокрема програми SPSS, для обробки та аналізу експериментальних результатів;
- виконання практичних завдань (презентацій Power Point, доповідей) і тестів для контролю знань;
- підготовка до складання заліку/модульної роботи.

Для самостійної роботи необхідно:

- добрати до теми необхідну літературу і ґрунтовно її вивчити;

- узагальнити вивчений матеріал, зіставити розглянуті в літературі і в лекції поняття і теорії (з відповідними посиланнями на авторів);
- виконати практичні завдання і тести для контролю знань;
- сформулювати експериментальну гіпотезу в області психології брехні, скласти план перевірки цієї гіпотези відповідно до вимог підготовчого етапу експериментального дослідження психіки; реалізувати план і обробити отримані результати; інтерпретувати висновки;
- перевірити вимоги підготовки до заліку/модульної роботи за контрольними питаннями;
- підготовка до заліку/модульної роботи відповідно до переліку контрольних питань для атестації.

Теми презентацій Power Point (самостійна робота, за вибором).

- ✓ Тема 1. Види обману.
- ✓ Тема 2. Морально–правові аспекти безінструментальної детекції обману.
- ✓ Тема 3. Зародження і розвиток вербальної і невербальної психології обману.
- ✓ Тема 4. Основні психофізіологічні маркери обману.
- ✓ Тема 5. Оперативна психодіагностика.
- ✓ Тема 6. Стимули безінструментальної детекції обману.
- ✓ Тема 7. Еволюція апаратних методів виявлення обману.
- ✓ Тема 8. Використання поліграфного методу в наукових дослідженнях і в практичній діяльності.
- ✓ Тема 9. Теоретичні основи поліграфних досліджень.
- ✓ Тема 10. Організаційно–методичні і тактичні аспекти проведення поліграфних досліджень.

Модуль 1. Психологія обману

Змістовий модуль 1. Безінструментальна детекція обману.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 1

Феноменологія обману та його проявів як: соціального явища, методу масової і міжособистісної комунікації, різновиду соціальної інформації, тощо

Мета. Розглянути феноменологію обману та його проявів як: соціального явища, методу масової і міжособистісної комунікації, різновиду соціальної інформації.

Короткі відомості. Самообман (як внутрішній стан). Приховування або приховання. Конвенціональний обман або емоційне погладжування (комплімент, лестощі). Благородний обман або альтруїстичний. Обман–помилка. Фантазійний обман. Хвастощі (потреба бути в центрі уваги, бути об'єктом захоплення штовхає на твір різних історій, іноді неймовірних про себе, свої якості, здібності і ін. Гра ролі (різновид обману–фантазії), розіграш (пустощі). Самовиправдання. Наклеп. Шахрайство. Зрада.

Матеріали. Баришполець О.Т. Брехня в інформаційному просторі та між особовій комунікації: Монографія. О.Т. Баришполець. Кіровоград, Імекс, 648с.

Знаков В.В. Западные и русские традиции в понимании лжи : размышления русского психолога над исследованиями Пола Экмана (В кн. Экман П. Психология лжи. –СПб. : Издательство «Питер», 1999 . 272 е. : (Серия «Мастера психологии») 243 с.

Практична/лабораторна робота.

Практичне ознайомлення з психодіагностичним інструментарієм психології брехні: опитувальник «Види брехні» (І.П.Шкуратова), опитувальник «Ставлення до брехні» (І.П.Шкуратова)

Питання для самоконтролю.

1. Розкрити сутність феноменів істини і правди.

2. Категорія брехня та неправда, особливості лексичного та психологічного значення.
3. Класифікації та види обману.
4. Визначні дослідження в області психології обману.

Завдання для самостійної роботи. Практичне ознайомлення з психодіагностичним інструментарієм психології брехні. Запропонований комплекс методик необхідно провести на 1 випробуваному та представити інтерпретацію.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 2. Морально–правове і суб'єктивно–моральне розуміння брехні та обману.

Мета. Розкрити морально–правове і суб'єктивно–моральне розуміння брехні та обману.

Короткі відомості. Функції обману. Конфліктогенна бо нерідко обман спричиняє конфлікти. Обман це явище загальнопланетарне йому підвладні всі суспільства у всі часи. Якою є основна підстава чому люди змушують обманювати? По–перше, переважними є соціальні детермінанти відображаючи взаємозв'язок в спілкуванні. Захисна функція метою якої є захиститися. Люди вдаються до різних від видів обману найчастіше для захисту себе чи іншої людини. Наступною є руйнівна функція яка по праву може зайняти основну функцію обману. Її основним посилом який може бути навмисним чи ні є дезінформація, спотворення чогось доброго та гарного, прекрасного та духовного, етичного та морального. Саме маніпулятивна функція обману може бути в оточенні кожного з нас а вона пов'язана з навмисним діяннями та інформацією яка дозволяє прихилити до себе інших людей. Маніпулюючи, спотворюючи і спрямовуючи думки людей в бажаному для нас світі. Інформативна функція обману піклується про а досягнення інтересів прагнучи поповнити фальшивою комунікацією міжособову взаємодію. Наступною у функцією обману є самозвеличення який призводить до наклепу на інших, поширюючи чутки про когось, який принижує всіх при цьому брехун ніби то «росте» в очах оточуючих. В цей момент вони стають сходинку вище. Протестна функція коли обманщики не бажають щоб хтось вторгався у світ їхньої особистості,

захищаючи свою інтимність і бажають прикритися брехнею. Останні дві функції обману зроблять спробу перевісити хоч на деякий відсоток до позитивного відношення до обману. Це творча і виховна функції. Творча функція обману приносить задоволення і насолоду від процесу фантазування. Вигадки які є веселими та і дотепними стимулюють обманщика. Виховна функція обману здійснюється на емоціях радості.

Матеріали. Баришполец О.Т. Брехня в інформаційному просторі та між особовій комунікації: Монографія. О.Т. Баришполец. Кіровоград, Імекс, 648с.

Практична/лабораторна робота.

Практичне ознайомлення з психодіагностичним інструментарієм психології брехні: опитувальник «Причини брехні» (І.П.Шкуратова), опитувальник «Мотиви брехні» (І.П.Шкуратової).

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте основні функції обману.
2. Морально–правове розуміння обману.
3. Дати суб'єктивну оцінку основним видам обману.

Завдання для самостійної роботи.

1. Написати есе: «Моє відношення до різних видів обману».
2. Практичне ознайомлення з психодіагностичним інструментарієм психології брехні. Запропонований комплекс методик необхідно провести на 1 випробуваному та представити інтерпретацію.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 3. Історія виникнення і сучасний стан діагностики приховання інформації. Зародження і розвиток вербальної і невербальної детекції обману.

Мета. Показати здобувачам історію виникнення і сучасний стан діагностики приховання інформації. Проаналізувати вародження і розвиток вербальної і невербальної детекції обману в різних країнах.

Короткі відомості. Існує три способи розпізнавання обману. Перший з них полягає в спостереженні за невербальною поведінкою людей (їх рухами тіла, наявністю або відсутністю посмішки, відведенням погляду, заввишки голоси, швидкістю мови, заїканням і т. д.). Другий спосіб полягає в аналізі змісту мови, іншими словами, в аналізі того, що було сказано. Третій спосіб є дослідженням фізіологічних реакцій (кров'яного тиску, частоти пульсу, пітливості долонь і т. д.). Особлива увага в даній темі приділена двом питанням. По–перше, чи спостерігаються систематичні відмінності між індивідуумами, що повідомляють достовірні і неправдиві відомості, відносно їх невербальної поведінки, змісту мови і психологічних реакцій? І по–друге, в якому ступені спостерігачі здатні розпізнавати обман, коли вони аналізують індивідуальні форми невербальної поведінки, зміст мови і психологічні реакції? Розглянуті типові форми невербальної поведінки, що демонструються брехунами. Взаємозв'язок між обманом і невербальною поведінкою носить складний характер, оскільки різні типи людей демонструють різні форми поведінки, коли вони брешуть. Більше того, поведінка брехуна залежить від ситуації, в якій брехня має місце. Здібності людей до розпізнавання обману при оцінці індивідуальної поведінки в цілому невисокі, крім того, існує ряд помилок, поширених як серед невідготтовлених людей, так і професіоналів, що стосуються того, як завжди поведуться брехуни. Що саме говорять брехуни? Ранні дослідження цього питання не були досить систематичними, проте в ході їх вдалося пролити світло на вербальні індикатори обману. Систематичні дослідження взаємозв'язку між обманом і вербальною поведінкою є відносно новою областю, початок якої був покладений близько десяти років тому.

Матеріали.

1. Лесли И «.Прирожденные лжецы. Мы не можем жить без обмана ». Иэн Лесли.– РИПОЛ классик; Москва; 2012.– 376 с.
2. Фрай О. Ложь. Три способа выявления обмана/ Олдерт Фрай/ Прайм–Евროзнак, 2006.286 с.
3. Экман П. Психология лжи [Telling Lies : Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage] / Пол Экман. – СПб. : Питер, 1999 (2000, 2003, 2008, 2009, 2010). – 270 с.
4. Экман П. Почему дети лгут: Педагогика–Пресс. Москва, 1993 г, 238 с.

Практична/лабораторна робота.

Практичне ознайомлення з психодіагностичним інструментарієм психології брехні: Багатовимірна–функціональна діагностика брехні (ЛШ №0) В.П Прядеін (спільно з І.А. Церковнікової).

Питання для самоконтролю.

1. Психотипології в психології обману. Велика п'ятірка.
2. Психотипології А. Філатова.
3. Психологія емоцій П.Екмана.
4. Дослідження в області фізіогноміки.

Завдання для самостійної роботи.

Передбачає вивчення трьох основних способів розпізнавання обману. Студентам запропоновано до прочитання та вдосконалого аналізу основні дослідження за останні роки наукової літератури з психології обману (Екман П. Почему дети лгут: Педагогика–Пресс. Москва, 1993 г, 238 с; Экман П. Психология лжи, СПб. : Питер, 1999 (2000, 2003, 2008, 2009, 2010). – 270 с; Лесли И. Прирожденные лжецы. Мы не можем жить без обмана. РИПОЛ Классик; Москва; 2012.– 376 с; Князев В. Полиграф и его практическое применение: научн. пособие. М.: «Принт–центр», 2012. – 859 с; Олдерт Фрай Детекция лжи и обмана). По результатам засвоєного матеріалу необхідно підготувати презентацію (PowerPoint) обсягом не менш ніж 20 слайда (оцінюється від 0 до 20 балів).

Змістовий модуль 2. Профайлінг

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 4. Основні маркери обману – точка орієнтовного завмирання, ознаки вегетативної нервової системи, мова, міміка і пантоміміка

Мета. Показати та навчитися виявляти основні маркери обману – точку орієнтовного завмирання, ознаки вегетативної нервової системи, мови, міміки і пантоміміки.

Короткі відомості. Основні ознаки брехні (витоки), на які слід в першу чергу звертати увагу: дисоціація; зміна дихання; мова (загальна структура, виверти); мовні та емблематичні обмовки.

Додаткові ознаки брехні (інформація про наявність обману), які також необхідно враховувати: точка орієнтовного завмирання; ознаки ВНС (очі, моргання, блідість шкірних покривів, виділення поту, холодні вологі руки, зміна голосових модуляцій і т. д.); зміна темпу мови; тиради і емпфаза; асиметрія тілесна і лицьова; нейтралізація усього тіла.

Другорядні ознаки брехні, на які ми звертаємо увагу з особливою ретельністю і обережністю: все мікро– і макровирази обличчя; наявність фальшивих емоцій; мікровирази та їх конгруентність; збільшення кількості жестів–ілюстраторів у людей зі швидкою і рухливою нервовою системою; збільшення числа жестів–адаптерів і маніпуляторів у інших психотипів.

Матеріали.

1. Спирица Е. Психология лжи и обмана: как разоблачить лжеца. Е. Спирица: Санкт–Петербург; Питер; 2015, 300с.
2. Экман П. Психология лжи [Telling Lies : Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage] / Пол Экман. – СПб. : Питер, 1999 (2000, 2003, 2008, 2009, 2010). – 270 с.
3. Экман П. Почему дети лгут: Педагогика–Пресс. Москва, 1993 г, 238 с.

Практична/лабораторна робота. На практичному занятті «Розпізнавання брехні по міміці» здобувачам будуть запропоновані різні тренажери при використанні яких здобувачі зможуть показати навички читати мікроекспресії і розуміння думок і бажання інших. Буде запропонований простий і ефективний онлайн тренажер, розроблений Полом Екманом. А також авторська презентація яка містить більше ніж 100 фото з різними емоційними реакціями.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте основні ознаки брехні та обману.
2. Опишіть та покажіть схематично (згідно схеми психофізіології нервової системи) додаткові ознаки брехні.
3. Другорядні ознаки брехні, на які ми можемо звертати увагу.

Завдання для самостійної роботи.

Дайте письмові відповіді на питання.

1. Згадайте себе, коли ви говорили неправду, і визначте, до якого типу брехні вона відноситься.
2. Згадайте випадки з вашого життя: коли ваш обман розкривався, що вас видало – витік або інформація про наявність обману?
3. Згадайте себе, коли ви говорите неправду: якою стратегією брехні ви найбільше користуєтесь?
4. Подивіться на своє оточення, виберіть двох або трьох колег (друзів), уважно оцініть їх і дайте відповідь на ці ж питання, але вже відносно не себе, а їх.

***Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 5. Профайлінг та верифікація:
оперативна психодіагностика особистості, або обман за різними
психотипами***

Мета. Виявити особливості використання терміну профайлінг та верифікація. Структура проведення оперативної психодіагностики особистості. Показати способи виявлення обмана за різними психотипами.

Короткі відомості.

Розглядаються такі психотипи як: істероїдний (демонстративний), епілептоїдний, шизоїдний, паранояльний, гіпертимний, емотивний, іпохондричний, та ін. Схема виявлення по кожному з психотипів приблизно однакова: особливості нервової системи, мовні особливості емоційних забарвлень (домінуюча емоція), стиль одягу, поведінка в тому числі кримінальна поведінка.

Матеріали.

1. Спирица Е. Психология лжи и обмана: как разоблачить лжеца. Е. Спирица: Санкт–Петербург; Питер; 2015, 300с.
2. Экман П. Психология лжи [Telling Lies : Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage] / Пол Экман. – СПб. : Питер, 1999 (2000, 2003, 2008, 2009, 2010). – 270 с.
3. Экман П. Почему дети лгут: Педагогика–Пресс. Москва, 1993 г, 238 с.

Практична/лабораторна робота.

Знайти не менше 10–ти фотографій осіб з явними особливими ознаками зовнішності (приклади таких особливостей – в назві каталогів до домашнього завдання). Ці ознаки не повинні торкатися особливостей зачіски, макіяжу, пірсингу і ін., а повинні торкатися тільки ознак особи. Ці фотографії потрібно помістити у відповідний каталог і оцінити кожену фотографію з власної точки зору за шкалою від – 10 до +10 за наступними критеріями: фотографії називати: 1, 2, 3 і так далі.

Фотографія №1	
Екстраверсія/ Інтроверсія	-10 это максимальна екстраверсія +10 это максимальна інтроверсія
Доброзичливість (доброзичливість, здатність прийти до згоди) / Недоброзичливість (агресивність, конфліктність в спілкуванні)	-10/+10
Сумлінність (відповідальність, обов'язковість) / Недобросовісна (потуранне відношення до зобов'язань, безвідповідальність)	-10/+10
Нейротизм (емоційна нестійкість, негативизация) / Емоційна стабільність (позитивність)	-10/+10
Відкритість досвіду (навчання, прагнення розвивати інтелект) / Закритість досвіду(низька навчана і відсутність прагнення розвивати інтелект)	-10/+10

Приклад заповнення таблиці

Фото	1	2	3
Екстраверсія/ Інтроверсія	-6	+7	-4
Доброзичливість (доброзичливість, здатність прийти до згоди) / Недоброзичливість (агресивність, конфліктність в спілкуванні)	+5	-6	-1

Сумлінність (відповідальність, обов'язковість) / Недобросовісна (потурання відношення до зобов'язань, безвідповідальність)	0	+3	-7
Нейротизм (емоційна нестійкість, негативизація) / Емоційна стабільність (позитивність)	-8	4	+3
Відкритість досвіду (навчання, прагнення розвивати інтелект) / Закритість досвіду(низька навчана і відсутність прагнення розвивати інтелект)	+6	+3	-5

Питання для самоконтролю.

1. Психотипології в психології обману. Велика п'ятірка.
2. Психотипології А. Філатова.
3. Психотипології Є. Спірици.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 6. Роль бесіди при викритті обману. Типи бесід та їх структури. Стимули безінструментальної детекції обману

Мета. Розкрити загальні психологічні особливості проведення передтестової, внутрішньотестової та післятестової бесід, як невід’ємних складових в психології обману.

Короткі відомості. До чинників, які впливають на покращення результативності бесід та удосконалення поліграфної процедури можна віднести: рівень кваліфікації спеціаліста (його знання і вміння в сфері вербальної і невербальної комунікації), його уважність і швидкість реакції, вміння вести бесіду (взаємодіяти з обстеженим, вміти поставити правильне питання та отримати необхідну інформацію з його відповіді). Бесіда, як метод психологічного обстеження є невід’ємним складовим поліграфного дослідження та застосовується в трьох видах: передтестова, внутрішньотестова та післятестова. Некомпетентне її проведення веде до зниження валідності отриманих результатів. Кожна з зазначених бесід дозволяє вирішити ряд дуже важливих задач, спрямованих на підвищення ефективності в психології обману та має ряд особливостей. Важливим чинником при проведенні бесід, виступає рівень фахової кваліфікації психолога: загальнотеоретична підготовка та практичний досвід (знання і вміння в сфері вербальної і невербальної комунікації), уважність і швидкість реакції, вміння вести бесіду (взаємодіяти з обстеженим, вміти поставити правильне питання та отримати необхідну інформацію з його відповіді). Отримуючи відповіді випробовуваного, спеціаліст повинен стежити за невербальними ознаками обману, проте основні його зусилля повинні бути зосереджені на відповідях обстежуваного. Мета полягає в тому, щоб поставити питання, яке не звинувачує обстежуваного ні в чому, але натякає на можливу брехню «обманця». Питання, яке звучить, повинне заспокоїти безвинну людину, але викликати страх звинувачення у винного. Фахівець при цьому повинен взяти до уваги риси індивідуальності обстежуваного та використовувати інші вербальні та невербальні патерни, що характеризують обман і тільки їх інтеграція в загальну систему може допомогти фахівцеві в прийнятті правильного рішення.

Матеріали. Косьянова О.Ю. Особливості проведення бесід при поліграфному обстеженні. Наука і освіта. 2015. № 3, С. 55–61.

Практична/лабораторна робота.

Виходячи з нашого досвіду проведення бесід, спостерігається аналогічна тенденція і при виникненні фрустрації у обстежуваних на поліграфі. Умовно, ми можемо виділити такі її види: агресія та деструкція (обстежуваний намагається будь-якими способами пошкодити поліграф, зриває датчики); регресія, що проявляється в примітивізації поведінки, в зверненні до поведінкових моделей, що домінували у більше ранні періоди життя, або в зниженні якості виконання (обстежуваний сумує, проявляє ознаки істеричної поведінки, висловлює вербальні сигнали занепокоєння); апатія (обстежуваний веде себе пасивно, очі не проявляють активності); рухове збудження – безцільні і нерегульовані реакції (обстежуваний може різко схоплюватися, намагається піти, але тут же сідає на місце); відхід від реальності (раціоналізація, заміщення, фантазування). Такий можливий «відхід» від реальної ситуації в область фантазій, марень, мріянь (фантазування). Перебираючи щось в руках обстежуваний, апелює до того, що він «тисячі разів проходив подібні перевірки» (заміщення). Обстежуваний намагається побудувати логічний ланцюжок заснований на причині того, що він ніколи не міг би зробити який-небудь вчинок або безглуздості самого обстеження (раціоналізація).

Питання для самоконтролю.

1. Розкрити загальні психологічні особливості проведення передтестової бесіди.
2. Розкрити загальні психологічні особливості проведення внутрішньотестової бесіди.
3. Розкрити загальні психологічні особливості проведення післятестової бесіди.

Завдання для самостійної роботи.

Здобувачам розбитися на пари та підготувати по три–чотири ситуації та побудувати бесіду до них таким чином, щоб отримати як можна більше інформації стосовно даної теми.

Модуль 2. Практична поліграфологія.

Змістовий модуль 3. Історія виникнення інструментальної детекції обману

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 7. Виникнення інструментальної детекції обману та еволюція апаратних методів виявлення приховуваної інформації

Мета. Дослідити історію виникнення та розвитку інструментальної детекції обману та еволюцію апаратних методів виявлення приховуваної інформації.

Короткі відомості.

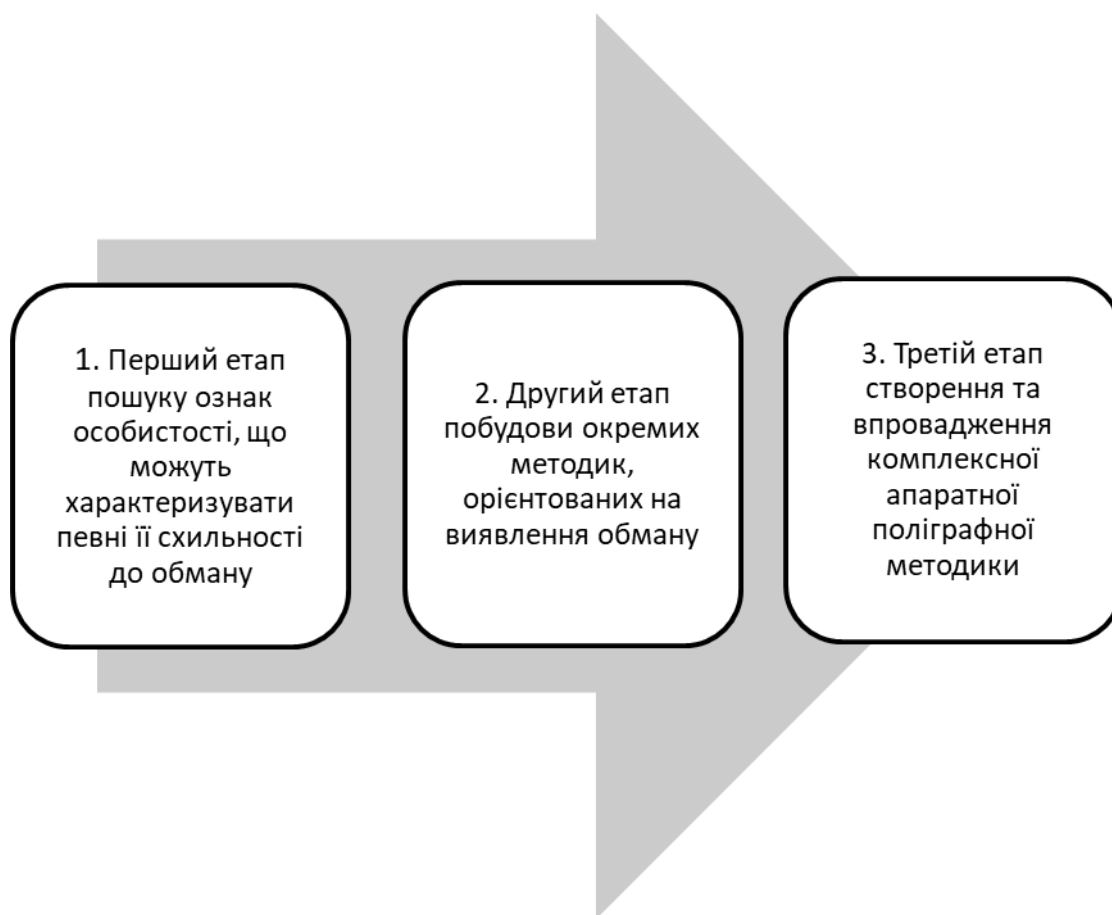

Рис. Основні етапи розвитку поліграфного методу

Проблема діагностики правди та обману має давню історію, а спроби виділити методи, завдяки яким можна було б їх оцінити, відомі ще с давніх часів.

В історії становлення поліграфного методу можна виділити три етапи:

I. Етап пошуку ознак особистості, що можуть характеризувати її схильність до обману.

II. Етап побудови окремих методик, орієнтованих на виявлення обману.

III. Етап створення та впровадження комплексної апаратної поліграфної методики.

Умовно всі поліграфні прилади можна систематизувати, виходячи з трьох принципів: за елементною базою чи процедурою фіксації даних – аналогові, цифрові, ручні; за складністю комплектації – базові, розширені, комбіновані; за способом виміру (фіксації датчиками) – контактні, безконтактні, комбіновані. Серед усіх існуючих методів поліграф і досі залишається найефективнішим засобом виявлення приховуваної інформації. При цьому визначено, що нині існує багато різних методів виявлення приховуваної інформації (аналіз мікрожестів і мікровиразів; магнітно–резонансна томографія (МРТ); електроенцефалографічний метод; графологічний метод; аналіз траєкторії руху очей; перевірка за допомогою аналізаторів стресу по голосу; дослідження методом психозондування (MindReader, SprintTest) мозкової активності; тепловізійний аналіз та ін.), представлених різними приладами, за допомогою яких можна встановити, бреше людина чи говорить правду. Але найчастіше більшість з них, у кращому випадку, більш прийнятні як додатковий канал до поліграфа, і лише одиниці заслуговують на певну увагу як його альтернатива. Завдяки використанню поліграфної методики зміни вегетативної та мозкової діяльності випробуваного при пред'явленні йому стимулу можуть бути виміряні, показана їхня динаміка і отриманий результат. При цьому зазначено, що, пройшовши свою історію, поліграфна методика і понині знаходиться у стадії вдосконалення як самих приладів, так і теоретико–методологічних обґрунтувань валідності й надійності даних, що отримуються за її допомогою.

Матеріали. Косьянова О.Ю., Чебикін О.Я. Використання поліграфа та методики емоційної зрілості для оцінки схильності до обману. Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2017.– 224 с.

Практична/лабораторна робота. Визначається роль та на прикладі поліграфа «Бар'єр–14» показан принцип роботи провідних фізіологічних показників, що

фіксуються поліграфом: дихання (верхнє, нижнє), шкірно–гальванічна реакція, артеріальний тиску, фотоплетизмограми, тремору (датчик рухової активності).

Питання для самоконтролю.

1. Розкрити етапи становлення поліграфного методу
2. Систематизація апаратних методик в психології брехні.
3. Принцип роботи провідних фізіологічних показників, що фіксуються поліграфом.

Завдання для самостійної роботи.

Особливості психології ризикованої поведінки (використовуючи методики Методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта, Опитувальник «Відповідальність, саморегуляція, пристрасть, ризик» Прядеїн) та порівняння результатів з методиками І.П. Шкуратової.

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 8. Правові і етичні аспекти застосування поліграфного методу в наукових дослідженнях і в практичній діяльності

Мета. Показати основу правових та етичних аспектів застосування поліграфного методу в наукових дослідженнях і в практичній діяльності.

Короткі відомості. Основна кількість поліграфних перевірок проводиться в органах внутрішніх справ України, цим мабуть і пояснюється те, що в Україні єдиним документом, що регламентує порядок застосування поліграфа є «Інструкція про застосування комп'ютерних поліграфів в роботі з персоналом органів внутрішніх справ України», затверджена наказом МВС України від 28.07.2004г. №842 і зареєстрована в Мінюсті України 27 жовтня 2004 р. під № 1373/9972, що фактично таке саме узаконило цей вид досліджень в нашій країні і послужило визнанням перевірок з використанням поліграфа у рамках їх допустимості як доказу. Не дивлячись на те, що спрямованість цієї Інструкції пов'язана з використанням поліграфа в роботі з особовим складом органів внутрішніх справ в даному випадку може бути застосовний принцип аналогії закону і права, коли до не врегульованого конкретною нормою правовідношення норми закону, можна застосувати норму чинного законодавства, а саме: дозволене все, що не

забороняється. Але також слід пам'ятати, що наукові і інші дослідження не можуть бути проведені без добровільної згоди людини (ст.28 Конституції України). 12 березня 2013 року за ініціативою народного депутата України VII скликання Москаля Г.Г. у Верховну Раду України поступивши законопроект № 2521 «Проект Закону про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями відносно використання поліграфа (детектора брехні)», яким пропонується доповнити Кримінально– процесуальний кодекс України новою статтею 264–1 з назвою «Перевірка правдивості свідчень особистості на поліграфі (детекторі брехні)». Прийняття цього законопроекту також може прискорити розвиток поліграфології в Україні, притягнути більше уваги суспільства до научних досліджень в цій області. Але в Україні існує проблема підготовки і професійного навчання майбутніх поліграфологів. Фактично найбільш якісне базове навчання можливо або в Росії, або в США, де є поліграфологічні школи зі своїми традиціями, досвідом і історією навчання. У нашій країні освітня ліцензія на підготовку фахівців з проведення досліджень на поліграфі відкрита тільки в Академії СБУ України для потреб оперативних служб цього відомства (з 2012 року), але діє близько десяти приватних компаній, що надають послуги з підготовки і підвищення кваліфікації поліграфологів. Тривалість навчання 180–200 академічних годин (в середньому 3–4 тижні). Існує думка що така тривалість навчання недостатня для отримання якісних знань у цій області (у США програма підготовки поліграфологів розрахована на 500–900 годин).

Матеріали. Косьянова О.Ю. Новаторські тенденції в методах виявлення приховуваної інформації нац. стаття Актуальні проблеми практичної психології: збірник наукових праць Міжнародної науково–практичної інтернет конференції 22 квітня 2017 року, м. Одеса, 2017. 208 с., С. 194–199.

Практична/лабораторна робота.

Методологічні основи складання поліграфічних опитувальників. Види запитань при поліграфічних дослідженнях. Тести контрольних запитань та перевірочні тести. Тести визнання винності.

Питання для самоконтролю.

1. Правові основи поліграфних досліджень.
2. Етичні норми поліграфних перевірок та особливості проведення з деякими категоріями осіб.

Завдання для самостійної роботи.

Скласти послідовний тест поліграфного дослідження за методикою контрольних запитань.

Приклад послідовності контрольних запитань.

Н– 1 Ви живете в Україні? «Так»

К– 1 За перші 20 років вашого життя ви коли–небудь брали те, що не належало вам? «Ні»

З–1 Ви брали цей мобільний? «Ні»

Н– 2 Ваше ім'я Микола? «Так»

К– 2 До 2021 року ви коли–небудь здійснювали що–небудь непорядне або незаконне? «Ні»

З–2 Ви брали цей мобільний телефон із столу? «Ні»

Н– 3 Ви народилися в листопаді? «Так»

К– 3 До 2021 року ви коли–небудь брехали з метою уникнути проблем або заподіяти неприємності кому–небудь іншому? «Ні»

З–3 Чи маєте ви яке–небудь відношення до крадіжки цього телефону? «Ні»

Змістовий модуль 4. Поліграфний метод як найбільш надійний та валідний на сучасному етапі розвитку інструментальної детекції обману

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 9. Психофізіологічне обґрунтування поліграфного методу. Вивчення теоретичних основ поліграфних перевірок, їх класифікація, еволюція і обґрунтованість, спираючись на структуру психіки людини

Мета. Показати основу психофізіологічного поліграфного методу. Вивчення теоретичних основ поліграфних перевірок, їх класифікація, еволюція і обґрунтованість, спираючись на структуру психіки людини.

Короткі відомості. Показано, що психічні процеси, стани та властивості особистості при поліграфному дослідженні слід розмежовувати, але розглядати в комплексі. При цьому, виходячи з алгоритму використання поліграфного методу в аспекті наступності, процес тестування може бути поданий як система психічних явищ наступним чином: мотив – (стимул) – емоція – сприймання – увага – пам'ять – раціональне усвідомлення – (феномен психологічного захисту) – відповідь. Описаний зв'язок фізіологічних реакцій з емоційними переживаннями людини (а також іншими психічними процесами), що дозволяє використати реєстрацію вегетативних змін за допомогою технічних засобів в якості об'єктивного і досить ефективного методу діагностики факту приховування тієї чи іншої інформації. Виділені та обґрунтовані дві групи поліграфних теорій. Так, до першої групи, визначеної нами як «когнітивні теорії поліграфу», провідними чинниками психофізіологічних змін при поліграфному тестуванні в яких виступають пізнавальні психічні процеси, віднесено: «теорію цілеспрямованого тестування пам'яті» (Ю.І. Холодний), «теорію уваги», «теорію конфлікту» (G.H. Vorland., D.C. Raskin), «дихотомізаційну теорію» (G. Ben-Shakhar, I. Liebllich), «орієнтаційну теорію» (М. Клейнер). До другої групи, визначеної нами як «емоційно-вольові теорії поліграфу», ми відносимо теорії, в яких провідними чинниками психофізіологічних змін при поліграфному тестуванні виступають емоційні та вольові психічні процеси, що проявляються як емоції, почуття, афекти, боротьба мотивів, прийняття рішення чи постановка мети: «двофакторна теорія емоцій» (S.

Schachter, J. Singer), «інформаційна теорія» (П.В. Симонов), «умовно–рефлекторна теорія» (І.П. Павлов), «теорія загрози покарання» (А. Моссо), «мотиваційна теорія функціональних систем» (В.А. Варламов). Розкриті провідні методичні основи поліграфних досліджень, по яким можна відзначити відносну узгодженість щодо провідних їхніх складових: етапів поліграфного дослідження; умов, часу та тривалості його проведення; взаємодії поліграфолога та випробуваного, кваліфікації поліграфолога та інших. Описані провідні класифікації поліграфних тестів.

Матеріали. Косьянова О.Ю., Чебикін О.Я. Використання поліграфа та методики емоційної зрілості для оцінки схильності до обману. Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2017.–224 с.

Практична/лабораторна робота.

Методологічні основи складання поліграфних опитувальників. Види запитань при поліграфних дослідженнях. Тести контрольних запитань та перевірочні тести. Тести визнання винності.

Питання для самоконтролю.

1. Яким чином поліграфне тестування може бути подано (як система психічних явищ)?
2. Розкрийте дві групи поліграфних теорій.
3. Методологічні основи складання поліграфних опитувальників.
4. Види запитань при поліграфних дослідженнях.
5. Тести контрольних запитань та перевірочні тести.
6. Тести визнання винності.

Завдання для самостійної роботи.

Побудова поліграфного опиттувальника за методикою визнання винного.

Приклад запитань.

1. Грабіжник в даному випадку дещо впустив, рятуючись від переслідування. Якщо ви цей грабіжник, то знаєте, що це за річ. Це була зброя? Маска на особу? Мішок з грошима? Капелюх? Ключі від машини?
2. Де впустили капелюх? Це було у банку? На сходах банку? На тротуарі? На автостоянці? На дорозі?
3. Якого кольору був капелюх? Вона була коричнева? Червона? Чорна? Зелена? Блакитна?
4. Я збираюся показати вам п'ять червоних капелюхів або кепок, одну за іншою. Якщо одна з них ваша, ви її упізнаєте. Який з цих капелюхів ваша? Цей капелюх ваша? А ця? (І так далі.)

Лекція. Практична/Лабораторна робота. № 10. Організаційно–методичні і тактичні аспекти проведення поліграфних досліджень (етапи поліграфної перевірки, організаційне забезпечення заходу)

Мета. Отримання знань з організаційно–методичних і тактичних аспектів проведення поліграфних досліджень (стадій (етапів) поліграфної перевірки, організаційного забезпечення заходу).

Короткі відомості.

Першою стадією поліграфного дослідження є загальне ознайомлення з метою дослідження, яка визначається попередньо. Друга стадія поліграфного дослідження – стадія детального вивчення інформації. Третя стадія поліграфного дослідження – трансформація попередніх даних у конкретні тести: побудова опитувальника, який є сукупністю запитань, підготовлених за правилами, відповідно до певного методу проведення опитування з метою подальшого пред'явлення досліджуваним. Більш детально розглянемо наступні стадії поліграфного дослідження з моменту, коли опитувальник складений. Настає час для четвертої стадії, що являє собою організаційне забезпечення заходу. Проведення дослідження в технічному плані забезпечене столом, стільцем для фахівця, кріслом з підлокітниками для тестованого, розетками для підключення і роботи приладу. Згідно з дослідженнями

ергономіки, приміщення, в якому проводилися поліграфні дослідження, відповідало наступним вимогам:

- оптимальна площа кабінету – близько 8–15 м²;
- температура в приміщенні – близько +21–23 С°;
- вологість – близько 30–60 %;
- подвійні двері та подвійні віконні рами для усунення сторонніх звуків в кімнаті;
- попередження «Тихо»! «Не входити!» на дверях кімнати під час поліграфного дослідження;
- пастельні тони у фарбуванні стін приміщення;
- відсутність у полі зору обстежуваного картин, плакатів, календарів, ваз з квітами та інших предметів, що могли б викликати які–небудь спогади про минуле або мрії про можливе майбутнє, тобто відвернути обстеженого від процесу тестування;
- відключені впродовж дослідження телефон, радіо та телевізор у кімнаті, де проводилося обстеження.

Під час проведення поліграфних досліджень дисплей комп'ютера розташований так, що обстежуваний не бачив своїх діаграм і переміщень рук фахівця – завдяки використанню ноутбука і правильному розміщенню опитуваного відносно поліграфолога. Організаційне забезпечення також передбачало чітке розрахування часових норм процедури дослідження (часові витрати розраховувались дуже точно, практично по хвилинам).

Після вирішення усіх організаційних питань починається п'ята стадія – проведення передтестової бесіди, яка визначала результат поліграфного тестування, тому що на цій стадії з'ясовувались психологічний (функціональний) стан досліджуваного та добровільна згода на проведення тестування. Шоста стадія дослідження на поліграфі – встановлення датчиків: 1) верхнього дихання (датчик, розташований в області грудей); 2) нижнього дихання (датчик, розташований в області діафрагми) 3) ШГР; 4) АТ; 5) ФПГ; 6) ТРМ (датчик рухової активності); 7)

мікрофону (точка відліку завершення запитання і відповіді на нього). Безпосереднє тестування на поліграфі – це сьома стадія. Восьма стадія дослідження на поліграфі – післятестова бесіда. Це необов'язковий елемент дослідження, і його проведення є доцільним тільки у тому випадку, якщо необхідна яка–небудь інша інформація або уточнення. Для її проведення немає загального шаблону, оскільки в кожному випадку доводилося вибирати певний підхід до конкретної особи, враховуючи безліч різних чинників (інтенсивність «роботи», психічний стан, внутрішні хвилювання та ін.). Дев'ята стадія дослідження представляє собою експертний аналіз отриманих поліграм. Десята стадія дослідження на поліграфі – це складання довідки (не використовується в СПФД з метою наукових досліджень) на основі попередніх виведень по аналізу поліграм.

Матеріали. Косьянова О.Ю., Чебикін О.Я. Використання поліграфа та методики емоційної зрілості для оцінки схильності до обману. Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2017.–224 с.

Практична/лабораторна робота.

В лабораторних умовах (коли немає мотиву загрози покарання) пояснюється ефективність показника шкірно–гальванічної реакції (ШГР). В цьому аспекті до інформативних ознак ШГР слід відносити: час запізнювання реакції (з моменту пред'явлення стимулюючої інформації обстежуваному час запізнювання реакції складає в нормі 1,5–3 секунди), довжину висхідної та низхідної кривої, час, за який реакція дійшла максимуму, максимальну висоту кривої, амплітуду кривої і площу під нею. Відомо, що реакція брехні відбивається на поліграмі стрибком амплітуди ШГР порівняно з другими стимулами, що пред'являються. Оскільки ШГР залежить від активності потових залоз, то все, що знижує їхню активність – наприклад, грубість або зовнішні ушкодження шкіри, різні шкірні захворювання – могло вплинути на реєстрацію ШГР. Тому при проведенні поліграфного дослідження руки опитуваних перевірялись (чисті, сухі та теплі). З метою усунення бруду та поту з пальців рук тестовані попередньо ретельно мили їх із милом. Характер реакції ШГР також залежить від часу доби, тому проведення психофізіологічного дослідження

проводилось в оптимальний період – першу половину дня. Також при аналізі поліграм важливим по значущості в нашому випадку (умови лабораторних досліджень) був показник фотоплетизмограми (ФПГ) – характеристики трьох типів хвиль, так звані хвилі першого, другого і третього порядків, які відображають періодичну зміну амплітуди ФПГ. Міра вираженості хвиль другого та третього порядків залежить від емоційного стану людини. У нормі вони практично не виникають, але в стані емоційної напруги поява цих хвиль зустрічається досить часто. Міра їхньої вираженості при реєстрації ФПГ може стати критерієм оцінки рівня емоційної напруги діагностованої особи.

Питання для самоконтролю.

1. Організаційно–методичні аспекти проведення поліграфних досліджень.
2. Тактичні аспекти проведення поліграфних досліджень (стадії (етапи) поліграфної перевірки, організаційного забезпечення заходу).
3. Значення показників шкірно–гальванічної реакції та фотоплетизмограми.

Завдання для самостійної роботи.

Побудувати поліграфний опитувальник, що включає застосування різних методологічних підходів та показати доцільність кожного тесту.

Рекомендована література

1. Алексеев Л. Психофизиология детекции лжи: Методология. / Л.Г. Алексеев. М.: ООО " Галлея – принт", 2011. 108 с.
2. Баришполец О.Т. Брехня в інформаційному просторі та між особовій комунікації: Монографія/ О.Т. Баришполец. Кіровоград, Імекс, 648с.
3. Варламов В.А., Варламов Г.В. Психофизиология полиграфных проверок / Под ред. А.Г. Сапрунова.: – Краснодар: Краснодар. край РФ, 2000.– 239 с.
4. Знаков В.В. Западные и русские традиции в понимании лжи : размышления русского психолога над исследованиями Пола Экмана (В кн. Экман П. Психология лжи. – СПб. : Издательство «Питер», 1999 . 272 е. : (Серия «Мастера психологии») 243 с.
5. **Князев В. Полиграф и его практическое применение: Научн. пособие / Владимир Князев, Георгий Варламов// – М.: "Принт–центр", 2012. – 859 с.**
6. Кузнецов В. В. Психология взаимопонимания. Неправда, ложь, обман /В.В. Кузнецов// СПб.: Питер, 2009. 370 с.
7. **Лесли И«.Прирожденные лжецы. Мы не можем жить без обмана »: / Иэн Лесли.– РИПОЛ классик; Москва; 2012.– 376 с.**
8. Лурия А.Р. Этапы пройденного пути. Научная автобиография / А.Р. Лурия [Под. Ред . Е.Д. Хомский] – М. : Изд–во Моск. ун–ту, 1982 – 184 с.
9. Метод беседы в психологии: Учебное пособие для студентов факультетов психологии высших учебных заведений по специальностям 52100 и 020400 «Психология* / Редактор– составитель А. М. Айламазьян. М.: Смысл, 1999. 222 с.
10. Оглоблин С.И. Инструментальная « детекция лжи»: академический курс. / С.И. Оглоблин, А.Ю. Молчанов – М. : Ньюанс . – 2004 . – 464 с.
11. Холодный Ю.И. Опрос с использованием полиграфа и его естественно– научные основы. [Электронный ресурс] Ю.И. Холодный / Журнал «Вестник криминалистики ». 2005 . № 4 . С. 39 48 .

12. Фрай О. Ложь. Три способа выявления обмана/ Олдерт Фрай/ Прайм–Еврознак, 2006.286 с.
13. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия /Ю.В. Щербатых// М.: Изд–во Эксмо, 2005. 720 с. с илл. (Серия «Психология общения»).
14. Экман П. Психология лжи [Telling Lies : Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage] / Пол Экман. – СПб. : Питер, 1999 (2000, 2003, 2008, 2009, 2010). – 270 с.
15. Экман П. Почему дети лгут: Педагогика–Пресс. Москва, 1993 г, 238 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. <https://polygraph.ua/ru/>
2. <https://polygraph.kiev.ua/novosti.html>
3. <https://monocler.ru/category/lectorium/>
4. https://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30313_full.shtml

